

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS

S C I E N T I F I C M E E T I N G S

Book CLXXXIX

P R E S I D E N C Y

Book 14

VLADAN ĐORĐEVIĆ

ON THE OCCASION OF THE 176th ANNIVERSARY OF HIS BIRTH

BELGRADE 2020

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

НАУЧНИ СКУПОВИ

Књига CLXXXIX

ПРЕДСЕДНИШТВО

Књига 14

ВЛАДАН ЂОРЂЕВИЋ

ПОВОДОМ СТО СЕДАМДЕСЕТ ШЕСТ ГОДИНА ОД РОЂЕЊА

БЕОГРАД 2020

Организациони одбор
академик Владимир Кањух
академик Радоје Чоловић
дојисни члан Мира Радојевић
дојисни члан Јован Делић
Вера Бајић, секретар

Рецензенти
академик Василије Крстић
академик Нада Милошевић Ђорђевић
академик Миодраг Чолић
академик Љубодраг Димић
проф. др Душан Иванић
проф. др Горан М. Максимовић

Главни уредник
академик Зоран Кнежевић

Уредници
академик Владимир Кањух
академик Радоје Чоловић
дојисни члан Мира Радојевић
дојисни члан Јован Делић

Издавач
Српска академија наука и уметности
Београд, Кнеза Михаила 35

Технички уредник
Никола Сивановић

Лектура
Младенка Савичић

Коректура
Рајка Павловић

Дизајн корица
Драјана Лацмановић–Лекић

Штампа
Службени гласник, Београд

ISBN 978-86-7025-888-4

Тираж 400 примерака

© Српска академија наука и уметности, 2020.

САДРЖАЈ

Реч уредника.....	9
Василије Ђ. Крестић: <i>Владан Ђорђевић и Српско учено друштво</i>	11
Vasilije Đ. Krestić: <i>Vladan Đorđević and the Serbian Learned Society (SLS)</i>	17
Вељко Тодоровић: <i>Владан Ђорђевић и српска војска</i>	19
Veljko Todorović: <i>Vladan Đorđević and the Serbian Army</i>	35
Вељко Тодоровић, Јово Зељковић: <i>Владан Ђорђевић и историја Српској војној саниџерији</i>	37
Veljko Todorović, Jovo Zeljković: <i>Vladan Đorđević and the History of the Serbian Medical Corps</i>	52
Радоје Чоловић, Владимир Кањух: <i>Владан Ђорђевић и Српско лекарско друштво</i>	53
Radoje Čolović, Vladimir Kanjuh: <i>Vladan Đorđević and the Serbian Medical Society</i>	68
Радоје Чоловић: <i>Прикази, предавања и дискусије др Владана Ђорђевића на састанцима Српској лекарској друштва</i>	71
Radoje Čolović: <i>Dr Vladan Đorđević's Presentations, Lectures and Discussions at the Serbian Medical Society Meetings</i>	80
Зоран Вацић: <i>Народна медицина у Срба написао др Владан Ђорђевић</i>	81
Zoran Vacić: <i>Narodna medicina u Srba by Dr Vladan Đorđević</i>	103
Радоје Чоловић: <i>Владан Ђорђевић иницијатор и оснивач „Српској друштва за приватну помоћ рањеницима и болесницима“ (Српској друштва Црвеној крсти)</i>	105
Radoje Čolović: <i>Vladan Đorđević, Initiator and Founder of „The Serbian Society for Private Assistance to the Wounded and Sick Soldiers“ (Serbian Red Cross Society)</i>	116

Гордана Лазаревић: Улога др Владана Ђорђевића као уредника и власника часописа Отаџбина у развоју здравствене културе.....	117
Gordana Lazarević: <i>Vladan Đorđević's role as the editor and owner of the journal Otažbina in building a culture of health</i>	136
Зоран Ваџић: Реформа помоћи сиромашнима – допринос Владана Ђорђевића	137
Zoran Vacić: <i>Reform of help to the Poor – Vladan Đorđević's Contribution</i>	150
Радоје Чоловић: Др Владан Ђорђевић, први почасни доктор медицинских наука Универзитета у Београду	153
Radoje Čolović: <i>Dr Vladan Đorđević, the first Honorary Doctor of Medical Sciences of the University of Belgrade</i>	164
Зоран Ваџић: „Мизерија практичној животи“ Владана Ђорђевића	165
Zoran Vacić: <i>Vladan Đorđević's "Misery of Practical Life"</i>	184
Борис Милосављевић: Породица и порекло Владана Ђорђевића	185
Boris Milosavljević: <i>Vladan Đorđević's Family and Background</i>	203
Драган Симеуновић: Полемика др Владана Ђорђевића са српским социјалистима о „сиротињској болници“ и радничком питању	205
Dragan Simeunović: <i>The Polemic of Dr Vladan Đorđević with Serbian Socialists About "the Hospital for the Poor" and the Labour Issue</i>	237
Мирослав Перишић: Дипломатски дани Владана Ђорђевића у Атини	239
Miroslav Perišić: <i>Vladan Đorđević's Diplomatic Service in Athens</i>	251
Петар В. Крестић: Шест писама Стојана Новаковића Владану Ђорђевићу 1893. године	253
Petar V. Krestić: <i>Six Letters that Stojan Novaković sent to Vladan Đorđević in 1893</i>	270
Славенко Терзић: Балкански хоризонти Владана Ђорђевића	271
Slavenko Terzić: <i>Balkan Horizons of Vladan Đorđević</i>	292
Милић Ј. Милићевић: Државне и друштвене промене за време председништва Владана Ђорђевића (октобарској режима) 1897–1900. године	293
Milić J. Milićević: <i>State and Social Changes During the Presidency of Vladan Đorđević (October Regime) 1897–1900</i>	306
Војислав Г. Павловић: Конкордатско питање за време владе Владана Ђорђевића	307
Vojislav G. Pavlović: <i>The Concordat Issue During the Government Led by Vladan Đorđević</i>	319

Владимир Јовановић: <i>Владан Ђорђевић и Ивањдански атентат</i>	321
Vladimir Jovanović: <i>Vladan Đorđević and the Ivandan Assassination Attempt</i>	340
Ђорђе Ђурић: <i>Владан Ђорђевић и Јован Жујовић, њихов политички судбина два разочарана обреновићевца</i>	343
Đorđe Đurić: <i>Vladan Đorđević and Jovan Žujović, the Political Destiny of two Disillusioned Supporters of the Obrenović Dynasty</i>	360
Јован Делић: <i>Владан Ђорђевић у науци о књижевности</i>	363
Jovan Delić: <i>Vladan Đorđević and the Science of Literature</i>	377
Душан Иванић: <i>Владан Ђорђевић и српски реализам</i>	379
Dušan Ivanić: <i>Vladan Đorđević and Serbian Realism</i>	385
Љиљана Костић: <i>Аутобиографски и поезијски дискурс Владана Ђорђевића</i>	387
Ljiljana Kostić: <i>Vladan Đorđević's Autobiographical and Poetic Discourse</i>	397
Татјана Јовићевић: <i>Историја, фикција, актуелност – причавање и поруке у прози Владана Ђорђевића</i>	399
Tatjana Jovičević: <i>History, Fiction, Actuality – Storytelling and Messages in the Prose of Vladan Đorđević</i>	415
Јована М. Јосиповић: <i>Митолошка романтичарска љубави и страсти у Кочиной крајини</i>	417
Jovana M. Josipović: <i>Mythopoetics of Romantic Love and Passion in Kočina krajina</i>	426
Драгана Вукићевић: <i>Голгота – поезија мелодрамске прозе</i>	427
Dragana Vukičević: <i>Golgotha – The Poetics of Melodramatic Prose</i>	445
Снежана Милосављевић Милић: <i>Слика владара између историјске и књижевне наративе у роману У фронт Владана Ђорђевића</i>	447
Snežana Milosavljević Milić: <i>A Portrait of a Ruler Between Historiographic and Literary Narration – U front by Vladan Đorđević</i>	455
Горан М. Максимовић: <i>Путописна проза Владана Ђорђевића</i>	457
Goran M. Maksimović: <i>Travelogue Prose by Vladan Đorđević</i>	468
Зорица Несторовић: <i>Рађ Владана Ђорђевића у области драме</i>	469
Zorica Nestorović: <i>Vladan Đorđević's Work in the Field of Drama</i>	484

Радослав Ераковић: <i>Лекар, њојџуковник и невешџи коњаник: мемоарско-дневничка сучељавања Владана Ђорђевића и Пере Тодоровића</i>	485
Radoslav Eraković: <i>Physician, Lieutenant Colonel and Unskilful Equestrian: Literary Rivalry Between Vladan Đorđević and Pera Todorović</i>	495
Гордана Илић Марковић: <i>Бечке њодине Владана Ђорђевића</i>	497
Gordana Ilić Marković: <i>Die Wiener Jahre von Vladan Đorđević</i>	514
Драгана Бедов: <i>Успомене Владана Ђорђевића – између сведочења и настојања</i>	515
Dragana Bedov: <i>Uspomene by Vladan Đorđević – Between Testimony and Aspiration</i>	541

РЕЧ УРЕДНИКА

На предлог Одељења медицинских наука, Председништво Српске академије наука и уметности је 2020. годину посветило академику Владану Ђорђевићу. Четворочлани Одбор добио је изузетно тежак задатак да, на начин како су већ представљени истакнути чланови Академије, Јован Цвијић, Михаило Петровић Алас, Стојан Новаковић и Слободан Јовановић, нашој и страниој јавности што потпуније представи академика Владана Ђорђевића, који је током свог, за своје време врло дугог живота, уз изврсне личне способности, испољио широка интересовања и дао изузетне доприносе у разним областима у којима је делао и којима је често давао и лични печат.

Владан Ђорђевић је био један од првих Срба пореклом из Србије који су завршили студије медицине, први српски хирург у данашњем смислу речи који је у области хирургије и српске медицине, војном и грађанском санитету, медицинској публицистици, издаваштву и преводилаштву у медицини, оставио изузетно дубоке трагове. Уз то, он је био изузетан друштвени радник, оснивач три велика друштва која и данас постоје и успешно раде, председник Одбора београдске општине, успешан министар просвете и црквених дела, министар привреде, вишегодишњи дипломата у Грчкој и Турској, три године председник Владе и министар иностраних дела, истакнути национални радник, који се успешно огледао и у књижевности као писац приповедака, историјских романа, путописа, преводилац, оснивач, власник и уредник часописа *Ошацибина*, једног од најбољих часописа у другој половини деветнаестог века, припадник једне изузетне генерације српске интелигенције која је дала огроман допринос обнови српске државе и њених институција.

У свом изузетно богатом животу, био је активни учесник четири рата, француско-пруског (1870/71), начелник српског војног санитета у два српско-турска рата (1876–78) и српско-бугарског рата (1885) и заточеник у Првом светском рату. Сретао је најистакнутије људе свога времена, из области медицине, књижевности, политике, дипломатије, разговарао и преговарао са неким од најзначајнијих државника свога времена, био гост председника, краљева, царева и султана, али и политички осуђеник и заточеник.

Да би што боље одговорио овом врло захтевном задатку, Одбор је одлучио да се у Галерији Српске академије приреди изложба о животу и делу Владана Ђорђевића са репрезентативним каталогом, да се организује научни скуп о његовом животу и делу, да се изда двојезично издање о његовом животу, делу и времену у коме је деловао, да се изда зборник

радова са научног скупа и да се издају његове „Успомене“, које у рукопису скоро цео век чекају на објављивање.

Чланови Одбора су поделили задатке. Академици Владимир Кањух и Радоје Чоловић су се старали о прилозима о академику Владану Ђорђевићу који су на било који начин у вези са медицином, дописни члан САНУ Мирјана Радојевић о радовима који се односе на његову делатност у дипломатији, државним и државничким пословима, а дописни члан Јован Делић о радовима из области књижевности.

Чланови Одбора изражавају велику захвалност свим ауторима прилога, а посебно рецензентима, академицима Василију Крестићу, Нади Милошевић Ђорђевић, Миодрагу Чолићу и Љубодрагу Димићу, и професорима Душану Иванићу и Горану М. Максимовићу, који су уложили велики труд да анализирају и оцене прилоге који се налазе у књизи.

О Владану Ђорђевићу су написане књиге и бројни радови, анализирани су његове делатности у разним областима, одржавани су научни скупови, држана предавања и приређиване изложбе. По сазнању Одбора, ово је први пут да се на једном месту настоји да се осветле његове делатности у свим областима у којима је делао, медицини, књижевности, друштвеним, дипломатским, државним и државничким и другим областима.

Свесни да ни на једном научној скупу о Владану Ђорђевићу није могуће рећи све, и да ће увек остати нешто што није обухваћено и анализирано, чланови Одбора се ипак надају да ће њихов труд и труд великог броја приложника у књигама и предавача на научној скупу помоћи да учесници скупа и читаоци пратећих публикација стекну једну потпунију слику о животу и делу академика Владана Ђорђевића.

Одбор је био одлучио да се научни скуп одржи на 176. годишњицу рођења академика Владана Ђорђевића и да се радови планирани за научни скуп објаве у књизи „Владан Ђорђевић, живот и дело“ пре одржавања скупа 3. и 4. децембра 2020. године.

Нажалост, иако су све припреме биле обављене, због пандемије изазване корона вирусом и рестрикција које су уведене у циљу њеног сузбијања, одржавање научног скупа у планирано време није било могуће, тако да је скуп морао да се одложи и биће одржан чим то буде било могуће.

Уредници

БАЛКАНСКИ ХОРИЗОНТИ ВЛАДАНА ЂОРЂЕВИЋА

СЛАВЕНКО ТЕРЗИЋ *

Сажетак. – Рад садржи анализу историографско-мемоарског дела Владана Ђорђевића које се тиче историје Балкана и његових главних цивилизацијских токова. Изнет је синтетички преглед мањих и већих Ђорђевићевих студија и прилога са посебним освртом на његова виђења балканских прилика за време посланичке дужности у Атини и Цариграду. Рад такође доноси кратак преглед неколицине Ђорђевићевих студија из оквира планираног вишетомног дела под насловом Европа и Балкан – дипломатска историја балканских хришћанских држава у XVIII и XIX веку. Ђорђевићева сведочанства из времена боравка у Атини и Цариграду у последњој деценији 19. века пружају уверљиву слику политичких, друштвених и културних прилика на Балкану, али и преглед најважнијих питања која су стајала пред Краљевином Србијом крајем 19. века.

Кључне речи: Владан Ђорђевић, Балкан, Европа, Грчка, Турска, Аустрија, Србија, Пећка патријаршија, Стара Србија, Цариградска патријаршија, Цариград, Атина, Београд, балканско питање, Бугарска, балкански савез, Румунија, Црна Гора, краљ Александар Обреновић

Владан Ђорђевић припада оном кругу историјских личности које су оставиле препознатљив траг у друштвеној, културној и политичкој историји Србије последњих деценија 19. века. Истовремено, ретко је која личност Србије тога времена била толико оспоравана од стране политичких противника, нарочито после 1903. године. Да ништа друго није урадио осим што је основао и уређивао часопис *Ошацибина* оставио би видљив траг у историји српског културног и друштвеног живота. Још током 80-их година Ђорђевић објављује краће или дуже историјске студије о појединим националним питањима српске историје 19. века. У свом часопису *Ошацибина* објавио је током 1889. године (у свескама XXI–XXV) студије: „Неблагодарност Срба спрема Русије“, „Карађорђе и Аустрија“, „Кнез Милош и велике силе“, „Туђински утецаји у Србији“ и „Србија на Берлинском конгресу“.

Врло ангажован у првом периоду свог живота до 1903. године, од медицине и књижевности до политике и дипломатије, други период свога живота до 1930. године посветио је писању историјских и историјско-мемоарских дела. У првом плану његове замисли била је жеља да напише серију студија у оквиру амбициозно замишљеног пројекта *Европа*

* Дописни члан САНУ

и Балкан – дипломатска историја балканских хришћанских држава у XVIII и XIX веку (у књизи Европа и Румунија, у оквиру главног наслова *Европа и Балкан* поднаслов гласи *Дипломатска историја балканских хришћанских држава у деветнаестом веку*).¹ Могло би се рећи да је целокупно Ђорђевићево списатељско дело својеврсно трагање за улогом Европе у вишевековној драми балканског света. У првој глави књиге Европа и Румунија која носи наслов *Мисли о савезу балканских држава* Ђорђевић је изложио основне идеје целокупног његовог разумевања Балкана и балканског питања. Оне би се могле свести на познату девизу још из времена кнеза Михаила и Илије Гарашанина *Балкан балканским народима*.

Владан Ђорђевић, као што је познато, није ни историчар, ни етнограф ни балканолог, већ лекар, али његово велико политичко и дипломатско искуство омогућило му је да са мање или више успеха разуме основне токове балканске историје. Он је пре свега хроничар свог времена, са свим изазовима и ограничењима сваког савременика, иако има дела која су написана на марљивом прикупљању објављених историјских извора и литературе. Ђорђевић у прошлости тражи корене савремених проблема Србије и Балкана и неминовно, као писац и драгоцен сведок, није лишен повременог субјективизма и ограничења духа времена коме је припадао. За дивљење је, несумњиво, богат списатељски опус који је настао у другом делу његовог живота, после активног напуштања политичке арене.

У поменутој првој глави дела *Европа и Румунија* Ђорђевић пише да би прецизнији наслов његовог пројекта *Европа и Балкан* могао гласити „Велике европске силе и мале хришћанске државе на европском истоку“. Заслужују пуну пажњу неки Ђорђевићеви трезвени судови о односу великих сила и балканских народа, проистекли из његовог богатог искуства, који и у нашем времену звуче препознатљиво. Истиче да је на идеју да напише серију студија о овом проблему дошао 1889. године пишући за свој часопис *Ошацибину* десет чланака о спољној политици нове српске државе. Посматрајући политички живот дошао је до закључка да су „страни утецаји у Србији главни узрок свима неправдама и несрећама које је Србија доживела до прогласа њене политичке независности“.² Има доста разлога да се дође до оваквог закључка, али се не могу занемаривати ни многи унутрашњи разлози који су одређивали карактер друштвеног и државног живота не само Србије него и других балканских држава. Позната је чињеница да је Владан Ђорђевић био човек династије Обреновића и пријатељ са краљем Миланом и његовим сином краљем Александром. Зато су и његови судови о историјском развоју српског народа понекад проистекли под утицајем савремених политичких сукоба и расправа. Такав је, на пример, његов на моменте претерано искључив став о Русији, у поређењу са виђењем других сила, иако се сви његови ставови о Русији не могу у целини одбацити као једнострани. Ђорђевић пише да је у одбрани пред судом због списа *Крај једне династије* доказао „да је највећа несрећа српскога народа, што пати од руске хипнозе, да је то главни узрок што је у деветнаестом веку осујећено уједињење српскога народа у једну народну државу“. Ђорђевић при томе

¹ *Европа и Балкан*. Дипломатска историја балканских хришћанских држава у деветнаестом веку, књ. I, Европа и Румунија, Београд 1911.

² *Истио*, 1–2.

сасвим губи из вида да је Аустрија још почетком 19. века била, и до краја остала, против стварања било какве снажније српске или словенске државе на Балкану. Истина, само зато што је сматрала, из многих својих предрасуда према православном свету, али и конкретних геополитичких интереса, да ће било каква јача српска држава увек бити продужена рука руског утицаја на Балкану. Западне силе током последњих неколико векова српски проблем по правилу сагледавају кроз призму својих односа са Русијом. О томе су касније више пута писали и говорили кнез Михаило, Илија Гарашанин па и Јован Ристић.

Срби на Балкану, пише Ђорђевић, морају да се „излече“ од те „кобне заблуде, да ће им Русија поклонити слободу и уједињење“. У наставку историјске анализе односа Европе и Балкана Ђорђевић пише „да су се и остале велике силе европске, и ако у мањој мери од Русије али ипак сваком приликом трудиле, да нам не даду ни живети ни умрети – него да су све велике силе према свима балканским државама гледале само свој интерес, да су често за мајушне своје интересе жртвовале животне интересе хришћанских народа на европском истоку“. Овде би се једино могло додати – у већој мери од Русије, свакако, јер су западне европске силе биле главни противници српског ослобођења и уједињења, па и кад су биле склоне да чине Србима одређене уступке, или их подржавају, чиниле су то да би потиснуле или спречиле руски утицај међу Србима. Ђорђевић не губи из вида себичну политику других сила и пише да је „цивилизаторска мисија запада на истоку“ таква иста фраза као и она славна „историјска мисија свете православне Русије да ослободи хришћане на истоку“, да је силна Велика Британија само дотле бранила „интеритет Отоманског царства“ докле су ишли интереси енглеских кредитора Турске.³ Интерес великих сила је био да „балканске државе животаре од данас до сутра, али [у] вечној зависности (нарочито привредној) од њих, у вечним унутрашњим трзавицама и међусобним ривалитетима, како би у згодном тренутку послужиле за поткусуривање њихових великих међународних рачуна“. Ђорђевић истиче да су и они Балканци који су се ослањали на помоћ Енглеске или Француске прошли „онако исто зло“ као и Срби „који су се уздали час уз помоћ Аустрије, час уз помоћ Русије“. ⁴ Желео је, каже, да у оквиру низа студија под називом *Европа и Балкан* изнесе једну кратку историју свих балканских држава за последњих сто година како би доказао целом свету „да је проста хипокризија управљајућих државника европских“, кад они тврде „да су сами Балканци криви за своје садашње стање“ уместо да кажу да су они – велике силе криве што на Балкану 1877–1878. није „још ништа било готово“.

Разматрајући „мозаик народа и народића“ на Балканском полуострву Владан Ђорђевић је дошао до закључка да се на овом простору не може никада створити једна хомогена национална држава. Народи и „народићи“ се разликују по раси, народности и вери, по својој историји – „они су се тако дуго међу собом крвили, они се међусобно тако мрзе, да ће се и даље клати као жути мрави, и ако су им културни и привредни интереси врло блиски, а кад што и идентични“. У оквирима појединих од ових народа „бесни један

³ *Истио*, 2–3.

⁴ *Истио*, 3.

чудан партикуларизам, раздире их сталешка, верска, династичка и политичка партизанска борба тако силна, да скоро свака жупа хоће да је за себе, да у њима никако не може да се учврсти никаква државна мисао, чак ни једне узане, мале, чисто народносне државе“. Ђорђевић је несумњиво врло разложно проникао у узроке савремених политичких прилика на Балкану. На питање има ли лека Балканском полуострву, има ли изгледа да ће оно икада „поживети пуним културним животом као господар од три мора са богатим житницама и још богатијим рудницима“, Ђорђевић одговара да Балканско полуострво може бити једна државна целина само под условом „да јој глава буде Цариград“ и закључује следеће: „Једино могућно, логично, рационално, практично решење источног питања то је федерација самосталних народносних балканских држава са Турском на челу“.⁵

Као и за друге студије Ђорђевић је и за књигу *Европа и Румунија* користио широк круг објављених извора првенствено на руском, француском и немачком језику. Дао је историјски преглед развитка румунског друштва и румунске државе током 19. века. Истиче једну чињеницу често коришћену у сагледавању балканских прилика: Румунија је захваљујући своме краљу Каролу I Хоенцолерну и патриотизму својих државника „срећно испливала из мизерије балканског партизанства, не воли да јој се каже да је балканска држава“. Скренуо је пажњу посебно на велику улогу пруског принца румунског краља Карола, али и значајан француски културни утицај, тако да су се бојарски синови, враћајући се из Париза, трудили да све удесе онако како је у Паризу. Књига обилује мноштвом цитата из различитих извора и у целини даје у доброј мери успешан преглед развитка румунског друштва у 19. веку.

Задивљујућа је Ђорђевићева радна енергија са којом је приступио писању више-томног дела *Европа и Балкан*. После књиге *Европа и Румунија* објављене 1911. године објављује неколико прилично обимних томова из оквира планиране друге књиге *Европа и Црна Гора*. Уз помоћ Фонда Илије М. Коларца у Београду је објавио прву свеску под насловом *Црна Гора између Турске, Русије и Млетача у XVIII веку*. При томе се ослања на широк круг тада расположивих објављених извора и литературе. Друга два дела из оквира овог пројекта објавила му је Српска краљевска академија и то књигу *Црна Гора и Русија (1784–1814)* у посебним издањима едиције „Науке друштвене и историске“ 1914. године, а другу књигу *Црна Гора и Аустрија 1814–1894*, десет година касније (1924) такође у посебним издањима едиције „Друштвени и историјски списи“. Ђорђевић, као што смо већ рекли користи доста широк круг извора и литературе, али уноси и своја лична сведочења као учесник политичког живота последњих деценија 19. века. Писац није историчар од заната, али су ова дела и данас врло корисни извори за сагледавање места Црне Горе у широком европском и балканском амбијенту као и улоге Црне Горе у процесима српског ослобођења и уједињења.⁶

⁵ *Истио*, 4–5.

⁶ Владан Ђорђевић, *Европа и Црна Гора*, Свеска прва: *Црна Гора између Турске, Русије и Млетача у XVIII веку*, Београд 1912, 210; *Исти*, *Црна Гора и Русија (1784–1814)*, Београд 1914, 362; *Исти*, *Црна Гора и Аустрија 1814–1894*, Београд 1924, 538.

Подстакнут Првим балканским ратом и новим политичким приликама на Балкану, Ђорђевић је 1913. године написао две повеће студије под насловом *Арнауџи и велике силе и Куда си се ујуџила Аустријо?*. У студији *Арнауџи и велике силе* која је објављена и на немачком у Лајпцигу исте године Ђорђевић расправља о унутрашњим и спољним околностима проглашења албанске државе у Валони 1912. године.⁷ Позивајући се на А. Валдачија и А. Супана Ђорђевић тврди да „Арнаутлук“ или Албанија чине два турска вилајета: Скадарски (Скадарски и Драчки санџак) и Јањински са санџацима Берат, Ергенија, Јањина и Превеза. Наводи статистичке податке да на овом простору живи 721.706 становника од тога муслимана 362.311 и хришћана (католика и православних) 355.956 становника. Наводи да на југу Албаније има 110.000 Грка и толико исто Цинцара, а на северу има „6–10.000 Срба односно прикривених Срба“.⁸ Ђорђевић широко образлаже свој основни став да Албанци (“Шкипетари”) немају свести о својој јединственој политичкој целини и да су разлике између Гега и Тоска толико велике чак и у језику да њихови дијалекти „стоје један према другом као језици немачки, шведски и дански“. Позива се на дело Густава Мајера *Еџимолошки речник арнауџскога језика* и наводи да у том језику има 540 словенских и 870 новогрчких речи а да је добар део осталих романског или турског корена. Ђорђевић је истакао да се на простору Албаније води борба између Аустро–Угарске и Италије и око тога „ко ће дочепати Скадар“ за који каже да је 800 година био српски, да је дубоко остао у сећању српског народа наводећи као доказ песму *Зидане Скадра*.⁹ Ђорђевић своди своју анализу на закључак да су унутрашње разлике међу албанским племенима по много чему толико велике да би независна Албанија имала врло дуго да се бори са највећим тешкоћама. Раздирана унутрашњим борбама „самостална Арбанија морала би остати под утицајем Италије и Аустрије“. Наводи мишљење неких аутора да би боља варијанта била подела Албаније између Србије и Грчке. У целини Ђорђевић доводи у питање могућност стварања Албаније као стабилне и ефикасне државе и окривљује велике силе, нарочито Аустрију, што су спречиле Србију да изађе на пристаништа у Драчу и Валони. Сматра да су велике силе па и Русија као и остали балкански савезници оставили Србију на цедилу да „мора сама самцита да се бије с једном великом силом“.¹⁰ У кратким цртама је осветлио политику великих сила према простору савремене Албаније од договора руске царице Катарине II и аустријског цара Јосифа II до почетка 20. века. Посебну пажњу посветио је периоду Сан-Стефанског мира и Берлинског конгреса.

У спису *Куда си се ујуџила Аустријо?* објављеном у Београду 1913. Ђорђевић себе назива „искреним пријатељем Аустрије“.¹¹ Анексију Босне и Херцеговине сматра судбоносном погрешком аустријске политике. Ђорђевић подсећа на Карађорђево предлог

⁷ Dr. Vladan Georgevitch, *Die Albanesen und die Grossmächte*, Leipzig 1913, 172.

⁸ Владан Ђорђевић, *Арнауџи и велике силе*, Београд 1913, 4–5.

⁹ *Истио*, 12–25.

¹⁰ *Истио*, 187.

¹¹ Владан Ђорђевић, *Куда си се ујуџила Аустријо?*, Београд 1913, 3.

Аустријанцима на почетку Првог српског устанка да се Србија стави под заштиту Аустрије што је било одбијено. Аустрија, пише он, „никад није знала шта управо хоће са Србијом“. Аустрија је створила „једну огромну аутономну Албанију да би тако Србију на свагда одсекла од Јадранског и Јегејског мора“.¹²

Балканским питањима Владан Ђорђевић је почео да се бави активније као посланик Краљевине Србије у Грчкој 1891–1893. и у Османском царству 1894–1897, а разуме се и као председник Владе 1897–1900. године. Пре тога, дуго је као лекар био на челу Војног санитета Србије, председник београдске општине и министар просвете и црквених дела. Пре одласка у Грчку, Владан Ђорђевић је 1890. године објавио студију *Србија на Берлинском конгресу*. Указао је на проблем српског питања крајем Велике источне кризе, стешњеног између интереса западних сила, с једне, и интереса Русије, с друге стране. Цитира део писма Јована Ристића Јеврему Грујићу у коме Ристић истиче „да се Аустро–Угарској има поглавито приписати све, што добијемо преко граница Сан–Стефанских, сада додајем да смо ми, без њене потпоре били у опасности на Конгресу да изгубимо и Врању и Грделицу због Инглеске, а Пирот због Русије“.¹³ Нове границе Србије, према Ристићу, дошле су у сукоб са интересима аустријским, турским, па на жалост и са руским, како се видело из ставова руског генерала Бобрикова и грофа Шувалова. Бобриков је предњачио у чврстом отпору око границе Србије са Бугарском. На речи грофа Шувалова да је према његовим извештајима Пирот бугарски и да Русија сматра да треба да припадне Бугарској, Ристић је одговорио да је Србија спремна да пристане на резултате народног гласања у Трну и Пироту. Ристић је још додао да би Русија тиме учинила историјску грешку и да „Србија не тражи ништа више но што је њено право, основано на српској народности већине становништва о коме је реч и на крви својој проливеној за те крајеве“.¹⁴ Ђорђевић истиче да су Енглези инсистирали да се Турској остави Врање све до Грделичке клисуре и да је то спречено залагањем Аустрије и Француске. Посебно истиче заслуге кнеза Милана Обреновића и Јована Ристића. После два крвава рата Србија је успела да сачува неке од тековина ових ратова „не благодарећи своје моћном, вековном, једноверном и једнокрвном пријатељу и ратном савезнику већ често против његове воље“.¹⁵ Након анексије Босне и Херцеговине Владан Ђорђевић је у Немачкој објавио студију *Српско питање* (на немачком).¹⁶ Српско питање је изложио у виду четири целине: до Берлинског конгреса; окупација Босне и Херцеговине; анексија Босне и Херцеговине; провизорно и дефинитивно решење српског питања. Разматрање српског питања Ђорђевић започиње од краја 17. века, затим кроз цео 18. век и ратове Аустрије, Русије и Турске са посебним нагласком на окупацији Босне и

¹² *Истио*, 33.

¹³ Владан Ђорђевић, *Србија на Берлинском конгресу*. Прилози за историју спољне политике нове српске државе, Београд 1890, 73.

¹⁴ *Истио*, 78.

¹⁵ *Истио*, 92.

¹⁶ *Die Serbische Frage*, Dr Vladan Georgewitch, Stuttgart und Leipzig 1909, 148.

Херцеговине, а потом и анексије ових земаља. Посебну пажњу у периоду до окупације Босне и Херцеговине посветио је Првом српском устанку, борби за аутономију Србије, револуцији 1848/49. и периоду после 1856. године када се покровитељство Русије замењује колективном гаранцијом великих сила потписница Париског мировног уговора.

Српско-бугарски рат 1885. године изазвао је велике полемике у српском друштву, пре свега у вези са циљевима рата али и начинима вођења ратне акције. Као човек близу краљу Милану који је био и идејни покретач овога рата и као начелник Санитетског одељења Врховне команде Српске војске, Владан Ђорђевић је осетио потребу да детаљно реконструише овај догађај и осветли све његове фазе и учеснике. У издању Задужбине Илије Милосављевића Коларца објавио је 1908. године прву књигу *Историја српско-бугарског рата 1885*.¹⁷ Ђорђевић већ у предговору истиче да је српско-бугарски рат вођен ради политичке равнотеже на Балкану и „за осигурање будућности Српства“. Рат је по његовом мишљењу дао Србији 20 година времена „да се боље спреми за своју националну мисију“ и спречио је за две деценије да се судбина Старе Србије и Македоније не реши на начин како је решено питање Источне Румелије. Анализирајући спољне факторе који су утицали на балканске прилике тога времена Ђорђевић је као савременик дао неке своје личне оцене прилика. Турског султана Абдула Хамида многи европски државници, истиче Ђорђевић, сматрају „за једног од најспособнијих дипломата нашег времена“. Често критичан у својим студијама и расправама према Русији Ђорђевић истиче да је Русија хтела бугарско уједињење али да није хтела кнеза Батенберга. У оцени аустроугарске балканске политике Ђорђевић је у овој студији несумњиво пристрасан и држи страну краља Милана. Сва доцнија историографска истраживања демантују његове судове. Ђорђевић наводи мишљење Слободана Јовановића да званична Аустро-Угарска није гурала званично Србију у рат али да су то радили „агенти војничке партије“.¹⁸ Он негира да је АустроУгарска „гурала краља Милана у рат са Бугарима“. Истиче да су Никола Пашић и Пеко Павловић хтели да дигну буну у Србији о чему сведочи и Пашићева прокламација са позивом народа на побуну. Још је субјективнији у оцени да „продирање до Солуна није тако жарка жеља Аустро-Угарске као што верују русофили у Бугарској и радикали у Србији“.¹⁹ Владан Ђорђевић истиче познати став краља Милана да су Бугари „поцепали“ Берлински уговор који је био основа целокупних прилика на Балкану, те да је Србија овим ратом штитила један важан међународни уговор. Наводи белешке тадашњег министра финансија Вукашина Петровића према којима је краљ Милан на седници владе између осталог рекао: „Ми морамо да под фирмом Берлинског уговора бранимо наше државне и националне интересе па пукло куд пукло“.²⁰ У прилог своје тезе да Аустро-Угарска није стајала иза овог рата, иако је Лендербанка одобрила зајам Србији, Ђорђевић наводи разговор

¹⁷ Др. Владан Ђорђевић, *Историја српско-бугарског рата 1885*, Књига прва Од Пирота до Сливнице, Београд 1908, 589.

¹⁸ *Ист*о, 226.

¹⁹ *Ист*о, 29–34.

²⁰ *Ист*о, 42.

Вукашина Петровића са аустроугарским државницима. Заједнички министар финансија и окупациони управник Босне и Херцеговине Бењемин Калај је наводно рекао Петровићу да ће Србија страшно погрешити „ако загази у рат са Бугарском“, јер је питање по ком основу Србија брани један европски уговор у чијем доношењу није учествовала нити на њему радила. Против рата је наводно био и министар спољних послова Калноки који је замолио Петровића да пренесе краљу Милану да се нада ”да ће Србија, ако Бугарска задржи Источну Румелију, добити у накнаду за то најмање трнски и брезнички крај са Трном и Брезником“.²¹

О својим дипломатским мисијама на Балкану Владан Ђорђевић је оставио драгоцене књиге: *Србија и Грчка 1891–1893* и *Србија и Турска 1894–1897*. И у једној и у другој књизи доминирају његови званични извештаји влади у Београду донети у опширним изводима а понекад готово у целини. Преци Владана Ђорђевића били су цинцарског порекла и доселили су се у Србију из Епира. Пред одлазак у Атину спремао се темељно, као што је уобичајено за нову мисију. Проучавао је балканско питање, пре свега односе са Грцима али и Бугарима и њихове политичке амбиције на Балкану. Преговоре са Грцима проучавао је од времена Велике источне кризе. Дописивао се са српским послаником у Цариграду Стојаном Новаковићем, његовим побратимом од детињства, од кога је тражио мишљење о своме програму рада у Атини који му је био послао. Новаковић му је давао драгоцену обавештења и сугестије. У оквиру припрема за давање инструкција посланику Ђорђевићу српска влада је затражила мишљење својих конзула са терена – Димитрија Бодија у Битољу, Владимира Карића у Скопљу и Владимира Љотића из Солуна. Димитрије Боди је изнео свој предлог споразума са Грцима у Македонији у 7 тачака. За разлику од Бодија, Карић и Љотић су сматрали да је са Грцима тешко постићи било какав споразум и да би се пре, као што је истицао Карић, могло доћи до споразума са Бугарима против Грка него са Грцима против Бугара.²²

Основни циљ Ђорђевићеве мисије у Атини било је постизање споразума између Србије и Грчке о интересним сферама у Македонији. Према српском предлогу у српску сферу интереса требало је да уђе територија на југу са местима Неврокоп, Мелник, Струмица, Битољ и Костур с тим да се при Цариградској патријаршији оснује одељење за српске школе и цркве у српској интересној сфери у Македонији. Све грчке владе су инсистирале на споразуму о границама националних сфера у Македонији. Са грчке стране се сматрало да у грчку сферу интереса треба да уђу Неврокоп, Струмица и Мелник али и Битољ, Прилеп и Крушево. Грчка влада је била спремна да разговара о концесијама у Албанији.²³ Не улазећи у детаље дугих и тешких преговора може се закључити да Ђорђевић није успео да оствари главни циљ мисије а то је требало да буде успешан споразум

²¹ *Истио*, 48–53.

²² Славенко Терзић, *Србија и Грчка (1856–1903)*. Борба за Балкан, Београд 1992, 327–329. Детаљније видети: Михаило Војводић, *Стојан Новаковић и Владимир Карић*, Београд 2003, 21–590.

²³ Владан Ђорђевић, *Србија и Грчка 1891–1893*. Прилог за историју српске дипломатије при крају 19. века, Београд 1923, 211–212.

са Грцима о интересним сферама у Македонији. Од грчких државника Александар Кумундурос је био најспремнији да ради на идеји балканског савеза а после њега Харилаос Трикупис. У новој Трикуписовој влади формираној 1892. министар спољних послова био је Стефан Драгумис за кога Ђорђевић пише да је „права византијска врдалама“. Пошто политички преговори око Македоније нису напредовали, Ђорђевић је настојао да испита могућности за јачање економских веза између Србије и Грчке. Предложио је влади да се испита могућност извоза стоке у Грчку, преко Солуна, али и других врста пољопривредних производа – сира, масла и сирових кожа.²⁴ Ђорђевић је имао широк круг знања и интересовања што је увек добро за једног дипломату. Био је вешт и сналажљив у односу са људима. Захваљујући свим тим особинама био је лепо примљен у грчком друштву укључујући и грчке интелектуалне кругове, од којих је покушавао да дозна мишљење о балканским питањима и балканској сарадњи. Био је, између осталог, почасни члан атинског књижевног друштва „Парнасос“ у коме је почетком 1893. одржао предавање о српском писцу Лази Лазаревићу. Сам истиче да је имао довољно времена за проучавање свих грана народног и државног живота нове грчке државе да би се видело колико се у будућности може рачунати на Грчку за балкански савез.

После повратка из Атине Владан Ђорђевић је наставио своју дипломатску мисију у Цариграду, великој турској престоници и важном центру светске политике. Српска краљевска академија му је 1928. године објавила неку врсту мемоара под насловом *Србија и Турска (Јилдиз–Порта–Фанар) 1894–1897*.²⁵ Као и претходна књига о боравку у Грчкој и ово дело обилује дугим наводима из његових званичних дипломатских извештаја и преписке са владом у Београду. Ђорђевић на једном месту пише да је још пре одласка за посланика Србије у Грчкој почео да учи турски језик и да му је учитељ био Зија-бег, тадашњи турски посланик у Београду. Кључно питање које је требало решавати у Цариграду било је питање српског црквено-школског и националног рада у Османском царству. Пошто Срби нису имали своју цркву, као што је био случај са Бугарском егзархијом, успех у овом послу зависио је од воље Васељенске патријаршије, турске владе – Порте, свакако и од односа са Грчком јер је Васељенска патријаршија радила у блиској сарадњи са владом у Атини.

Ђорђевићеви описи личности и догађаја су исцрпни и сликовити, са мноштвом детаља који илуструју атмосферу, било да је реч о дипломатским пријемима или политичким сусретима и преговорима. Његов опис боравка у Цариграду почиње аудијенцијом код султана Абдула Хамида, и дочеком и пратњом краља Александра I Обреновића приликом посете Цариграду. На моменте Ђорђевићево приповедање има обележје историјског романа. Ево једног детаља из предаје акредитива султану Абдулу Хамиду, у присуству министра спољних послова Саид-паше, са описом султанове личности: „Док је пресамићени Саид-паша преводио и докле је Султан у њега гледао, ја сам посматрао Калифу. Султан Абдул Хамид кан човек је испод средњег узраста, грацилног састава, пријатног лица с умним живим очима, пуном али ретком и проседом брадом. На себи

²⁴ *Истио*, 53–55.

²⁵ Д-р Владан Ђорђевић, *Србија и Турска (Јилдиз–Порта–Фанар) 1894–1897*, Београд 1928, 338.

је имао црн мундир са златном јаком и нарукављем и црне панталоне са златним лампазима. Обе руке беше наслонио на балчак огромне некакве сабље, која није нимало личила на модерне `салонске` сабље. Око врата имао је колије свога највишега ордена, коме још не знам име, али за који знам да га имају само чланови владалачког дома, а од страних суверена само немачки цар. На прсима имао је Султан ленту и звезду Белога Орла Вашег Величанства“.²⁶

Као што налаже протокол у оваквим приликама Ђорђевић се срео и са амбасадорима великих сила и посланицима балканских земаља. Препоруку за руског амбасадора Нелидова написао му је митрополит Србије Михаило, а она се тичала углавном црквено-школских питања у Старој Србији и Македонији.

Међу првим важним догађајима којима Ђорђевић посвећује велику пажњу била је посета Турској српског краља Александра Обреновића у лето 1894. године. Није пропустио прилику да забележи да је 24 сата после предаје акредитива добио турски орден Меџидије I степена. Ђорђевић је дочекао свог краља у Солуну на султановој јаhti „Султанија“ која је превезла српског краља од Солуна до Цариграда. Султанову јаhtу је пратио ратни брод „Искандер“ (Александар). Један од извештаја министру спољних послова Сими Лозанићу у коме износи детаље разговора са Зеки-пашом, артиљеријским инспектором турске армије и генералним директором свих војних школа у Турској, писао је на султановој јаhti „Султанија“. „Користим се чекањем у заливу Солунском да Вам поднесем рапорт о једном важном политичком разговору који сам имао са Зеки-пашом“ – пише Ђорђевић. Из опширно забележеног разговора бележимо само један акценат о српско-турском савезништву с почетка 15. века. Ми смо дошли у ваше земље као завојевачи – говорио је Зеки-паша, према Ђорђевићевом сведочењу, „и то на несрећу дошли смо у веку када религија беше главни покретач сваке политичке и војне акције, с тога се наше савезништво које се онако сјајно документирало противу Тамерлана на Ангори (молим, Г. Министра да Вам обратим пажњу како сви образовани Турци са којима сам до сада разговарао, увек и неминовно помињу тај једини случај српско-турског савезништва који знају из историје наших пет вековних одношаја) није дуго задржало“. Зеки-паша је у дугој беседи нагласио да након свих тешких искустава треба ујединити напоре да се животни интереси Балканског полуострва бране од заједничких непријатеља. Сматрао је да се то може постићи војничким и царинским савезом балканских држава. У својој дугој беседи, као одговор на Зеки-пашину реч, Ђорђевић је нагласио да је током свог живота дошао до личног уверења „да политичка и економска будућност балканских самосталних држава зависи од њиховог искреног споразума за заједничку одбрану животних интереса целог полуострва“. Вишевековни заједнички живот и обострани утицаји довели су до тога да се „ја у Цариграду и Тевфик-беј у Београду осећамо као код куће, међу својима“.²⁷ Заједнички живот током стотина година упркос много грешака „с обе стране“ учинио је да су се „наши народи, у многоме, у карактеру, у начину живота, у погледу на свет и филозофији живота зближили, такорећи сродили“.

²⁶ *Истџо*, 9–10.

²⁷ *Истџо*, 21–23.

Владан Ђорђевић је као и у свим другим приликама забележио многе детаље сусрета краља Александра Обреновића са султаном Абдулом Хамидом II. Основно питање које је краљ Александар покренуо током сусрета са султаном било је питање српских школа и српских владика у Старој Србији и Македонији. Поред овог главног питања истакао је питање ратификације конзуларне конвенције између Србије и Турске као и питање имања манастира Хиландара. Српски краљ је на крају разговора изнео свој став да би савез свих балканских држава које би међусобно закључиле војни и царински савез, био у интересу целог Балканског полуострва. Султан Абдул Хамид је обећао да ће наредити да се српско-турска конзуларна конвенција што пре ратификује. Рекао је да му је теже да изађе у сусрет жељи српског краља о признању српске народности јер се у његовом царству становништво дели по вери а не по народностима. Обећао је да ће се наредити косовском, солунском и битолском валији да издају дозволе за отварање српских школа у складу са постојећим школским законима. Што се тиче постављања српских владика у Старој Србији и Македонији султан је рекао да ће то ићи теже јер зависи од Васељенског патријарха, али је обећао да ће „зовнути Патрика-ефендију па ће му казати: да је његова жеља да патријаршијски синод изабере Србина за митрополита чим се упразни владичанска столица какве епархије у којој је већина српска“. Султан је истакао да је мисао о војном и царинском савезу врло велика и лепа, али не верује да ће се икада све балканске државе сложити да створе један такав савез. Могуће је да ће међу појединим балканским државама доћи до таквог савеза.

Ђорђевић детаљно описује своје сусрете и разговоре са другим дипломатама и турским чиновницима у Цариграду. После повратка краља Александра у земљу српски посланик се срео са Васељенским патријархом Неофитом VIII, са којим како пише није био у прилици да улази „у велика питања“ јер му је Патријарх, „са сузама у очима и с очајањем у гласу износио тешкоће са турским властима: ни најмању ситницу не може да добије од турске владе, по две године моли да се подигне једна сеоска црква и не добија сагласност, Турци скидају звона са појединих цркава јер `њихова ларма досађује правовернима`, а затим звона не могу да се подигну, за сваку српску молбу из Старе Србије и Македоније пише по десет пута и не добија одговоре“. Ђорђевић је у таквој атмосфери изнео пред Патријарха неколико текућих питања којима га је „засипао“ српски конзул из Скопља Тодор Станковић: како егзархијски владика „мути по Гостивару“, како је већ отео два патријаршијска села, како су егзархисти служили у цркви у Нерезима, како малтретирају два српска свештеника у Штипу, и друга питања. Ђорђевић је покретао и низ других текућих питања из односа две земље. Тако на пример покреће питање могућег слања телеграфских депеша преко Србије која би од тога имала релативно велики приход. Овим питањем се, пише Ђорђевић, интересовао још када је као министар просвете вршио дужност министра народне привреде. Током сусрета са великим везиром покренуо је питање да ли би се депеше из Турске и Азије које од окупације Босне и Херцеговине иду преко ових покрајина могле опет окренути да иду преко Србије. Велики везир му је као одговор предао (у поверењу) копије уговора о транзиту депеша закључених 1882. и 1885. године између Турске и Аустро-Угарске.

Кључно питање Ђорђевићевог дипломатског посла у Цариграду, као и пре тога у Атини, било је питање српског националног рада у Старој Србији и Македонији. Почетком септембра примио је инструкцију министра спољних послова Симе Лозанића о даљем раду са Цариградском патријаршијом, на коју је имао доста замерки што је и саопштио министру почетком октобра 1894. године. У одговору министру истиче да већ три недеље проучава инструкције, „али што их више проучавам, све више ми се чини да нећемо моћи доћи до жељеног успеха, ако пођемо путем који је обележен овим упутствима“. Ђорђевић је као одговор министру Лозанићу, односно коментар на инструкцију, написао опширан елаборат о српском националном раду у Старој Србији и Македонији, дајући ретроспективу тога проблема и пре свега преговора са Грчком почетком 90-их година. Указао је на кашњење српског националног рада у односу на главне супарнике Грке и Бугаре. Грци су још 1860. године основали *Силојос* за ширење грчке писмености као најпоузданијег средства за јачање грчког националног рада у Македонији. Грчка држава помаже тај рад са око милион динара годишње. Грци су успели, истиче Ђорђевић, да отворе више школа „него што је српска држава успела да створи у слободној Србији српских школа за првих шездесет година свога независног државног живота“.²⁸ Друга по снази национална пропаганда у Македонији и Старој Србији била је бугарска која је започела своју активност у време кад још није било ни помена, пише Ђорђевић, о било каквој бугарској држави. Ђорђевић скреће пажњу на студију Стојана Новаковића о бугарским школама у Македонији коју је под псеудонимом „ХЗ+5“ (Ђорђевић погрешно наводи псеудоним „Шарпланинац“) објавио у часопису *Ошџабина* (*Новаковић је у њо време био њосланик у Цариграду*).²⁹ Између осталог Ђорђевић пише: „Русија, која своју спољну политику срачунава на стотину година унапред, користила се грчком ексклузивношћу и грчким непријатељством према свему што је словенско, те је за своје далеке политичке циљеве створила бугарски егзархат, а преко њега снажну бугарску пропаганду у Македонији и Ст. Србији, која је за релативно врло мален број година успела не само да знатно сузбије грчку пропаганду, него и да побугари знатан део словенског становништва у тим крајевима које се колебало између српства и бугарства“.³⁰

Успеси бугарског националног рада, који су директно угрожавали, према Ђорђевићу, животне интересе српства у Старој Србији и Македонији нису били у стању, да скрену „пажњу српских влада са унутрашњих партизанских питања – на Србе у Турској“. Српски национални рад у овим покрајинама претекла је чак и румунска пропаганда „иако у Македонији нема ни 200.000 Куцовлаха“. Румунска влада, пише Ђорђевић, позивајући се на беседу грофа Калнокија у мађарској делегацији троши годишње 380.000 франака на румунску пропаганду у Македонији, док Србија троши 160–200.000 динара. Поред наведених националних пропаганди српски супарник у Македонији, по Ђорђевићу, је и аустријска католичка пропаганда „која је увек извидница и коначија аустријске политичке

²⁸ *Исџо*, 56.

²⁹ ХЗ+5 (Стојан Новаковић), *Бугарске школе њо Македонији*, Отаџбина XIX (1888), 78–95.

³⁰ Д-р Владан Ђорђевић, *Србија и Турска...*, 57.

пропаганде на Балканском полуострву“. По њему, управо Аустрија 1885. године обраћа пажњу Србије на Македонију, како због тога да одвуче пажњу од Босне и Херцеговине тако и због њеног „драгоценог принципа *divide et impera*“. Ђорђевић скреће пажњу на чињеницу да је у ситуацију, када је Србија касно почела са својим националним радом у овим земљама једини рационалан пут био савез са Турском против Грка и Бугара. Овакав став је образложио на следећи начин:

“Да смо направили лојалан и искрен савез с Турском против Грка и Бугара, да смо стотинама наших младића слали у турске школе да од њих направимо турске чиновнике у вилајетима Косовском и Солунском, да смо се угледали на оно што је радила она шака Цинцара, која данас, благодарећи таквом савезништву, фактички ради шта хоће у Јужној Македонији – данас би ми врло вероватно другаче стајали с нашом пропагандом“.³¹

Уместо такве политике допуштено је да Бугари направе савез с Турском против Срба и Грка док је Србија тражила наслон на Патријаршију и споразум с Грцима. Ђорђевић је подсетио на петогодишњи рад Стојана Новаковића у Цариграду (1886–1891) с циљем да Патријаршија буде ослонац за српски национални рад у Старој Србији и Македонији али да је све било узалуд.³² Патријаршија нас је „заваравала својим обећањима“ и упућивала на споразум Србије са владом у Атини, истичући да ће после поделе сфера интереса у Македонији учинити све што Србија тражи у њеној интересној сфери. Очигледно да на инструкцију министра Лозанића да је Србија спремна да уђе у разговор с Грчком о разграничењу интересних сфера у Македонији, али да би претходно желела да буде сигурна да ће Патријаршија ући у преговоре са Србијом са искреном намером да се постигне споразум, Ђорђевић опет подсећа да Цариградска патријаршија већ десет година упућује на споразум са грчком владом. Ђорђевић је био сигуран да цариградски патријарх не би пристао на директне преговоре између Србије и Патријаршије већ би опет упутио на преговоре са грчком владом у Атини.

Да би био уверљивији у својим аргументима у писму министру Лозанићу Ђорђевић је детаљно реконструисао ток преговора са грчком владом у Цариграду 1890. године између Стојана Новаковића и грчког посланика Маврокордатоса као ток његових преговора са владом у Атини 1892. године када је он био посланик у грчкој престоници. Суштина тих преговора тицала се границе интересних сфера при чему је спорна била средња зона Македоније јер су Грци признавали Србима северну зону, а Срби Грцима јужну зону Македоније. Не улазећи у мноштво детаља које Ђорђевић износи цитирајући своје извештаје из Атине, основни његов закључак је био да Грци имају велике амбиције према северу и тврд и непопустљив став чак и у оним местима где реално немају никакав утицај. Као пример навео је упорно грчко одбијање да се дозволи служба на словенском језику у цркви Св. Спаса у Скопљу у којој према Ђорђевићу нема више од 10–15 кућа.

Не улазећи овом приликом у детаље које Ђорђевић наводи током разговора са министром спољних послова у Трикуписовој влади Драгумисом указујемо само на неколико

³¹ *Исто*, 58.

³² „Костадин“ (Стојан Новаковић), *Цариградска патријаршија и православље*. Разматрања у прилог расправи црквено-просветног питања у европској Турској, Београд 1895.

питања. Према Драгумису Новаковић је 1890. године предлагао да линија разграничења интересних сфера иде од Родопа, са реке Месте, остављајући Неврокоп и Мелник Грцима и не инсистирајући да Струмица буде у српској сфери. Линија је даље ишла на Стоби, између Градског и Неготина, затим на Прилеп остављајући га у српској сфери и даље између Преспанског и Охридског језера реком Шкумбом до мора. Грчки посланик Маврокодотос, према Драгумисовим речима, у свом предлогу полазио је такође од Родопа, остављајући Неврокоп, Мелник и Струмицу Грцима, а одатле изнад Прилепа и Крушева према Дебру, а затим на Елбасан а одатле реком Шкумбом до ушћа. Ђорђевић је према сопственим речима истакао да је Новаковић управо инсистирао да Струмица остане у српској сфери.³³ У преговорима са Драгумисом Ђорђевић је напред изнетим ставовима које је заступао Стојан Новаковић додао српске претензије дубље према југу укључујући и Берат и Костур (Касторија). За Костур је рекао да је ту „била постојбина наших народних јунака“.³⁴ Ђорђевић је свој дуги одговор министру Лозанићу закључио да Грци сматрају као услов без кога се не може да грчкој сфери треба да остану не само Неврокоп, Струмица и Мелник него и Битољ, Прилеп и Крушево.

У књизи о својој дипломатској мисији у Турској Ђорђевић је бележио и низ других занимљивих детаља за српску историју и српско-турске односе. У јесен 1894. године бележи да су Љуба Ковачевић и Андра Стефановић, први као тотор Призренске богословије, а други као изасланик Српске краљевске академије пошли у Пећ и Призрен да сниме натписе и живописе у српским манастирима, у првом реду у Грачаници. Иако је било обећање са турске стране да неће бити препрека за овај посао скопски валија је забранио Ковачевићу и Стефановићу било какав рад. После више интервенција укључујући и залагање турског посланика у Београду Тефик-бега, и великог везира добијена је дозвола за истраживање. Крајем октобра исте године Ђорђевић бележи да је био на селамлуку да благодари султану што је шест српских ђака у Галата-Серају узео за своје питомце. У пролеће 1895. године Београдско певачко друштво са председником професором Ђ. Станојевићем посетило је турску престоницу и извело два концерта, један пред дипломатским кором и одабраном публиком, а други у двору пред султаном Абдулом Хамидом. Пошто је друштво стајало под покровитељством краља Александра Обреновића, Ђорђевић преноси поздраве султана краљу и обавештава га да су „сви певачи одликовани медаљама за уметност“ а да је управа друштва „добила десет ордена и 200 лира (400 дуката) у име путног трошка“.³⁵

Ђорђевићеве белешке из Цариграда су драгоцен прилог осветљавању масовних злочина, а касније и геноцида над Јерменима у Османском царству. Крајем 1894. године Ђорђевић бележи како „има недељу дана како се по Цариграду шапуће о некаквом турском

³³ „Шар-Планинац“ (Стојан Новаковић), *Грчке мисли о еџноџрафији Балканској џолуосџрва*, Отаџбина XXV (1890). Касније објављено под измењеним насловом *Балканско џолуосџрво и еџноџрафски сџорови – срџски, џрчки и буџарски*, Балканска питања и мање историјско-политичке белешке о Балканском полуострву 1886–1905, Београд 1906, 307–408.

³⁴ Д-р Владан Ђорђевић, *Србија и Турска...*, 74.

³⁵ *Исџо*, 107–109.

покољу у Азији, у Ванском округу“. Од Јермена у Цариграду је чуо да су Турци у околини вароши Муша топовима масакрирали 10.000 Јермена, жена и деце. Проверавајући те вести Ђорђевић је дошао до бројке између 2 и 6.000. Саветник немачке амбасаде фон Чирски га је обавестио да су Курди организовани у посебне одреде хамидије-кавалерију починили страшне зулуме у селима око Муша. Поред Курда према обавештењима немачког саговорника и војска ванског корпуса је сравнила са земљом седам великих јерменских села и побила све становнике. Командант корпуса је обавестио султана да су Јермени подigli буну коју је он угушио након чега га је султан одликовао, а хамидије-кавалерија је добила нарочиту заставу. Саветник руске амбасаде Жадовски је саопштио Ђорђевићу да Јермени одавно плаћају дупли порез – један Турцима, а други Курдима. Кад су покушали да откажу плаћање пореза Курдима, ови су потерали сву јерменску стоку у планине. Кад су Јермени покушали да врате отету стоку напали су их Курди и редовна војска и убили око 3.000 Јермена и спалили 60 јерменских села. Ђорђевић успут бележи детаље разговора са Жадовским о политици, и нарочито о енглеској спољној политици. Према Жадовском једино Енглеска има праву спољну политику јер једино Енглези разумеју да се са касама пуних фунти стерлинга могу постићи већи резултати од војних успеха у рату. Жадовски је поновио да Енглези знају шта је спољна политика и да само они имају дипломатију, што је Ђорђевић коментарисао следећим речима: „Ова тирада г. Жадовског уверила ме је још једанпут да су Руси и Срби одиста врло блиски род“.³⁶ Ђорђевић је наставио и даље да прати погром над Јерменима. Нове податке о томе чуо је почетком 1895. током посете јерменског патријарха Матеоса III српском посланству. Јерменски патријарх је рекао да покољи који су се десили у Битлијском вилајету трају пуних педесет година у свим вилајетима азијске Турске. Зато је на Берлинском конгресу и донета одлука о реформама у Јерменији која је остала неизвршена. Према његовим речима Турци су прошлог лета „искасапили осам до десет хиљада људи, жена и деце, и то су извршили по вишој заповести јер су Курди успели да убеду на вишем месту да су Јермени подigli буну, докле су они само бранили своју стоку од Јермена“.³⁷

Ђорђевић је забележио разговор о погрому над Јерменима и са руским амбасадором Нелидовим и сличношћу са судбином Срба у Старој Србији. Било је речи о сличности између Курда и Арбанаса. Ђорђевић је истакао да и „дан дањи“ стотине српских породица бежи у Србију и да ће за релативно кратко време „из целог косовског вилајета нестати Срба, или да ће се оно што остане у Старој Србији потурчити само да спасе го’ живот ако се страшном арнаутском зулуму не стане на пут“. Ђорђевић је скренуо пажњу Нелидову да ако има какве велике силе „којој иде у рачун да у оним крајевима нестане словенског елемента, и ако је истина да Арбанаси од те силе добијају оружја, новаца и ободравања – Русија не може бити равнодушна када се читаво једно насељење словенско и православно ставља пред алтернативу: да емигрира или да се турчи“. Нелидов је потврдио да је њему познат тај проблем јер је цело једно село изјавило тамошњем руском конзулу (вероватно

³⁶ *Истио*, 88–89.

³⁷ *Истио*, 98.

у Призрену) да ће ако се зулуми наставе цело село прећи на ислам: „Ми ћемо, рекоше сељаци консулу, остати у души Срби и православни, али да би спасли живот и имање, ми се до бољих прилика морамо потурчити“.³⁸ Нелидов је рекао да је затражио од конзула ближе податке и да ће чим их добије ићи лично великом везиру да га о томе обавести.

Владан Ђорђевић је пишући о себи често у трећем лицу показивао дар да сликовито опише одређене догађаје, а нарочито личности и њихове карактерне особине. Имао је обичај да често на коњу јаше до Београдске шуме покрај Цариграда којом приликом срета грчког посланика Маврокордатоса у каруцама и са њим води кратке политичке разговоре. На једном месту у кратким цртама даје портрет 1895. године новог министра спољних послова Туркан-паше, Албанца пореклом: „Свршио је грчку гимназију у Јањини где му је садашњи Патријарх Антим VII био професор. Доцније добио је европско образовање. Дипломат из каријере. Поред свих слатких манира – турски фанатик“.³⁹ У Ђорђевићевим записима има пуно података који илуструју политичке прилике времена у целини али и политички амбијент цариградског дипломатског кора. На једном месту бележи његов разговор са руским саветником амбасаде Мансуровим и црногорским послаником Бакићем о „арбанашком националистичком покрету“. Бакић је сматрао да су сви Арбанаси католици у суседству Црне Горе у рукама Аустрије, али да аутономија Албаније са хришћанским кнезом на челу, „не би била лоша комбинација“ а кандидат би могао бити „књаз Мирко, врло добро зна арбанашки“.⁴⁰ Сам Ђорђевић је сматрао да треба што пре закључити „што интимнији савез за заједничку одбрану и напад између Србије, Црне Горе и Бугарске“.⁴¹ Такав савез би, по њему, располагао са 500.000 војника и 500 топова, па ако и не би успео да сачува „Македонију за нас“, нити да прибави излаз на Егејско море, наведена војничка снага би помогла да „modus vivendi с Аустријом испадне бољи за нас“ него што би свака држава засебно могла то себи обезбедити. Ако је, пише Ђорђевић, већ света православна Русија „решена да нас још једном упути на споразумевање с Аустријом, као што је већ једном урадила на Берлинском конгресу“.⁴² Сматрао је да балканске државе такође треба да гледају само свој интерес и да следе свој „хладни разум“.

Владан Ђорђевић често цитира своје разговоре са руским амбасадором Нелидовим и његовим саветником Жадовским при којима показује сасвим другачији однос према Русији него у неким другим приликама. Тема тих разговора су конкретна политичка питања као што је на пример питање постављења Срба за владике у Старој Србији и Македонији, али повремено су ту и начелна политичка питања улоге Русије на Балкану и њеног односа према словенским и другим хришћанским народима на Балкану. Нарочито је илустративан у том смислу Ђорђевићев забележени разговор руског саветника Жадовског

³⁸ *Истио*, 112–113.

³⁹ *Истио*, 120.

⁴⁰ *Истио*, 219.

⁴¹ *Истио*, 244.

⁴² *Истио*.

са црногорским послаником Бакићем према сведочењу самог Бакића у разговору са српским послаником. Ради се о разговорима из дипломатских кулоара. Повод за тај разговор биле су претходне примедбе Жадовског, у сусрету са Ђорђевићем, на понашање и речи црногорског посланика Бакића. На речи Жадовског да Бакић „формално плаче и кука“, Ђорђевић му је одговорио да му је невоља јер види да ће Аустрија „да притисне све српске земље“, а Русија неће ни прстом да мрдне „да нам помогне“. На питање Жадовског Ђорђевићу на који би начин Русија могла да помогне Србима Ђорђевић је одговорио да је то већ одавно показао генерал Фадејев – „пут Русије за Цариград води преко Беча“.⁴³ Мислио је на књигу Ростислава Фадејева Мишљење о источном питању. Пошто се повела реч о аутономији Крита и уопште грчкој политици на Балкану Ђорђевић је истакао да ће Грци првом приликом тражити Епир и целу јужну половину Македоније са Солуном. Жадовски је одговорио да ће у том случају Грци то морати да отимају од Аустрије, а на Ђорђевићево питање да ли ће Руси то допустити Жадовски је даље образложио: „Мора, јер Русији треба да претвори Црно Море у руско језеро чиме би и притока тога мора, Дунав, постала руска река, и онда би све подунавске државе морале слушати Русију. Да би до тога дошла Русија мора Аустрији дати одштету, пустити је да узме Солун“.⁴⁴

Поменути кулоарски разговор саветника Жадовског и посланика Бакића се Ђорђевићу учинио „тако политички важан и поучан“ да га је у целини пренео на основу Бакићевог преношења Ђорђевићу. У почетку се повела реч о држању Грчке према збивањима на Криту којом приликом је Жадовски рекао да је грчка династија „у пола руска“, имајући у виду грчку краљицу Олгу, удату за грчког краља Ђорђа. Бакић је на то реаговао да су Грци „вековни непријатељи Русије и свију Словена“, додајући да Грци имају потпуно право јер добро виде и знају оно „што ми Срби нећемо никако да видимо, иако нам тај факат очи избоде, а то је да је Русија увек награђивала само своје непријатеље, а да је Русија увек своје најоданије и најверније пријатеље остављала њиховој судбини“.⁴⁵ Бакић је даље навео примере изневеравања српских очекивања на примеру Боке Которске с почетка 19. века и Босне и Херцеговине на Берлинском конгресу. Цела Европа, према Бакићу, у Црној Гори гледа „само слепо оруђе Русије“ и зато ниједна европска сила неће да помогне Црној Гори. Бакић је у својеврсном бесу рекао Жадовском да ће предложити своме господару „да више не вјерује лијепим ријечима и обећањима рускога цара, него да се у политици окрене Аустрији, а у црквеним питањима Папи па да заједно са осталим Словенима Аустро–Угарске тражи и нађе један *modusvivendi* с Хабсбургзима“.⁴⁶ Жадовски је на ово рекао да је Аустро–Угарска на Берлинском конгресу требала да добије и Црну Гору и да је то спречено само захваљујући руском цару „који је изјавио да без рата неће уступити ниједну стопу Црне Горе“. У наставку разговора рекао је Бакићу: „када не бих имао срца, и осећања, када бих слушао само хладни разум, ја вама не бих могао ни саветовати никакву другу политику

⁴³ *Истѿо*, 239.

⁴⁴ *Истѿо*, 240.

⁴⁵ *Истѿо*, 241–242.

⁴⁶ *Истѿо*, 242.

него баш ту“. Жадовски је рекао, према Бакићевим речима пренетих Ђорђевићу, да је њему три пута нуђено место руског посланика у Београду и да га је он сва три пута одбио „за то што је руска политика у Београду лажљива (*fausse*), а ја нећу да лажем. За аустријску је војску играчка, шетња, заузети Београд и Србију. Ја бих као руски посланик у Београду имао да браним Србију од тога. Како? Чиме? Ваљало би да наша војска удари преко Беча да помогне Србији. У данашњим приликама то је просто немогућно. Треба да знате да у Русији постоје две политичке партије“.⁴⁷

Једна партија је она којој припадају и службеници амбасаде у Цариграду која сматра да су сазреле прилике за дефинитивно решавање Источног питања и да за њега треба много мање времена тим пре што је Русија добила слободне руке од Немачке за Босфор и Дарданеле. Кад би се предлог „наше партије“ прихватио, говорио је Жадовски, Русија би имала потпуни утицај у свим придунавским државама и могла би слати своје „торпиљере“ под Београд „и онда не би морали са Србијом водити овако лажљиву политику какву водимо сада“. Друга „партија“ на чијем челу стоји цар сматра да Русија нема довољно снаге да може у исти мах предузети акцију и у Турској и на Тихом океану.

Иако је овај разговор био незваничан, вођен у дипломатским кулоарима, он ипак на одређен начин илуструје дилеме и политичка мишљења међу руским и српским дипломатама крајем 19. века. Очигледно је Жадовски припадао оној групи руских дипломата још од времена руског амбасадора у Цариграду Игњатијева чији су планови превазилазили реалне могућности државе коју су представљали. Једна таква авантура на Балкану 1877/78. завршила се дипломатским поразом Русије на Берлинском конгресу 1878. године. Искуство Русије из Кримског рата уверило је другу школу руске дипломатије на чијем челу је стајао канцелар Горчаков да Русија треба да води опрезну и рационалну спољну политику избегавајући да поново дође у сукоб са коалицијом водећих европских држава. Да је Ђорђевић успоставио лепе односе са Русима у Цариграду говори чињеница да је 1896. године у Руском археолошком институту у Цариграду (основаном 1895) одржао предавање о српској и грчкој просвети.⁴⁸

Питање обнове Пећке патријаршије је једно од најважнијих питања за српски народ у Османском царству које је Владан Ђорђевић покренуо у Цариграду.⁴⁹ Питање је, међутим, са српске стране покренуто врло касно и није било изгледа да се реши. Ђорђевићев побратим и пријатељ Стојан Новаковић је сматрао да је постојала сасвим реална могућност да се тражи обнављање Пећке патријаршије после 1830. године и да је уместо аутономне цркве у Кнежевини Србији (1832) требало тражити обнову Пећке патријаршије.⁵⁰ Ова

⁴⁷ *Истио*, 242–243.

⁴⁸ Владан Ђорђевић, *Грчка и српска просвета*, Београд 1896. Основу ове студије чини Ђорђевићева приступна беседа у Српској краљевској академији којом је желео да изнесе „скелет за једну студију о целој српско-грчкој култури“.

⁴⁹ *Питање о обновљењу Српске Пећке патријаршије и Охридске архиепископије*. Пред српском Народном скупштином и на Митингу Македонаца и Старо-Србијанаца, Београд 1896.

⁵⁰ Стојан Новаковић, *Балканска историја...*, 441.

начелна погрешка, пише Новаковић, као и све начелне погрешке, није се више никада дала исправити. Сматрао је да је то била једна од највећих грешака српске националне политике у 19. веку. После проглашења Бугарске егзархије 1870. године Срби су се у својим јужним областима нашли пред бројним искушењима у првом реду у црквено-просветним пословима. У разговору са високим чиновником султановог двора Изет-бегом Ђорђевић је инсистирао на питању постављања Србина за митрополита у Скопљу. Подсетио је турског чиновника на историјске чињенице везане за Пећку патријаршију и закључио да би било потребно „само једно парче хартије“ на коме би султан наредио да се васпостави Пећка патријаршија. Тај ферман, рекао је Ђорђевић, „осигурао би за навек и њему и Отоманскоме Царству искрено пријатељство не само Краљевине Србије него и свију милиона Срба“. Изет-бег је пажљиво слушао „али не рече ни речи“ већ га је интересовало питање какав ће став заузети Србија у случају рата између Турске и Грчке. Ђорђевић је као аргумент за обнову Пећке патријаршије користио бојазан да православни Срби не оду у католичанство због тврдоглавости Фанара. Руски амбасадор Нелидов је у почетку према Ђорђевићевим речима подржао његов предлог за васпостављање Пећке патријаршије с тим да се тачно обележе границе српске патријаршије, а затим да се из свих епархија у оквиру тих граница шаљу молбе за њено васпостављање. Нешто касније Нелидов је рекао да би обновом Патријаршије требало само претити како би се у Скопљу за митрополита поставио Србин и уклонио Грк Амвросије. За руску дипломатију то је било деликатно питање јер није хтела да улази поново у сукоб са Васељенском црквом после бугарске шизме. Нелидов је једном приликом рекао Ђорђевићу да би васпостављање Пећке патријаршије могло да доведе до још једне шизме. Српски посланик је руском саветнику Мансурову објаснио да би обновљена Пећка патријаршија обухватила и Охридску архиепископију на шта је Мансуров рекао да „никада Охридска патријаршија није потпадала под Пећску, а било је обратно и под владом самога Душана није се дирало у самосталност Охридске ‘митрополије’“.⁵¹ Ђорђевић је истовремено радио у Цариградској патријаршији да се архимандрит Дионисије после смрти митрополита Мелетија постави за администратора Рашко-призренске епархије.

Да би био начисто са тим шта да ради даље, да ли да инсистира на томе да се Срби поставе за владике у Призрену и Скопљу или да тражи обнову Пећке патријаршије, Ђорђевић је затражио инструкције од Владе у Београду. Председник Владе Ђорђе Симић је средином марта 1897. године обавестио посланика да му још увек не може дати прецизна упутства по питању обнове Пећке патријаршије јер се то питање „још једнако налази у фази студирања“. Требало је, према Симићевој инструкцији, инсистирати за постављање Србина за администратора до именованја новог митрополита у Скопљу, а питање обнове Пећке патријаршије може се покретати „у академском разговору“. По питању шизме председник Владе Симић је изнео да је Васељенска патријаршија после измирења 1375. године ступила у канонску заједницу са Пећком патријаршијом и да њено васпостављање „не би значило стварање шизме у крилу Велике цркве“. По питању историјских граница

⁵¹ Исто, 251.

Пећке патријаршије Симић пише да оне нису биле сталне и да су се мењале заједно са границама српске државе у средњем веку. Али пошто би васпостављање подразумевало опозив фермана којим је она укинута то би требало тражити границе које су у том ферману унете. Симић наводи епископије „које су улазиле у састав наше Патријаршије: Самоковска, Ћустендилска, Скопљанска, Пећка, Нишка, Ужичка, Београдска и Босанска. Од тих епископија остале су само још две под фактичком влашћу султановом тако да би само те две могле бити обухваћене ферманом султановим. На тај начин, Пећка патријаршија, када би се обновила, не би излазила из граница косовског вилајета, остављајући ван свог домаћаја баш онај део Македоније, који представља спорно земљиште између нас и Бугара и Грка, и на који је стога најпрече утврдити наше право.”⁵²

Оснивање независне српске цркве, према Симићу, не би требало тражити искључиво на историјској основи јер ни Бугарска егзархија није добила границе некадашње Трновске патријаршије. Добила је поред епископије Трновске патријаршије и неке епископије Охридске патријаршије, неке епископије Цариградске патријаршије, а од Пећке патријаршије добила је Самоковску, Ћустендилску, Нишку и Скопску епископију. Председник Владе је изнео став да би српску цркву ваљало основати без утврђених граница, јер би на тај начин била везана за народ а не за земљу. Позивање на Пећку патријаршију могло би послужити само као историјски разлог на основу кога би се могло захтевати оснивање независне српске цркве „а не и као образац по коме би се оно имало извести“.⁵³ Коначни закључак инструкције председника Владе Симића био је следећи: „Између та два решења: васпостављања Пећке патријаршије и оснивање српског Егзархата Краљевска влада још није свој избор начинила“.⁵⁴

Владан Ђорђевић се у даљем раду определио за средњи пут – да се тражи васпостављање Пећке патријаршије при чему се може рачунати на руску помоћ, „али са границама какве би могли аспирирати само помоћу српског Егзархата“. Русија није била за српски Егзархат, као што је већ речено, плашећи се нове шизме, већ је била спремна да помаже захтев васпостављања Пећке патријаршије у границама које је имала до укидања у другој половини 18. века.⁵⁵ Са заоштравањем односа око Крита и, очекиваног рата између Турске и Грчке почетком 1897. године Ђорђевић је сматрао да треба искористити тренутак да се од Турске тражи васпостављање Пећке патријаршије као услов за неутралност Србије. Био је мишљења да је Турској у случају рата са Грчком потребно да „осигура себи леђа“. Тражио је инструкције за тај корак додајући да руски амбасадор Нелидов одобрава његов предлог и да је спреман да оде у Васељенску патријаршију са изјавом да ће радити на васпостављању Пећке патријаршије „само да толики православни Срби не оду у католичанство због тврдоглавости Фанара“. Опет је тражио да се тачно обележе границе Пећке патријаршије. Из Београда је добио инструкцију маја 1897. године да инсистира на

⁵² *Истио*, 260–261.

⁵³ *Истио*, 261–262.

⁵⁴ *Истио*, 262–263.

⁵⁵ *Истио*, 266–267.

постављању Србина за митрополита у Скопљу, и да ће Србија уколико не буде удовољено том захтеву бити принуђена да оде корак даље и тражи независну српску цркву у Турској. Нешто касније руски амбасадор је изашао са мишљењем да би ипак требало тражити компромис са Патријаршијом и инсистирати да постави Србина за митрополита у Скопљу.

Тако је после више упорних инсистирања Владана Ђорђевића да се ради на обнови Пећке патријаршије питање скинуто са дневног реда. Реално гледано, захтев ове врсте дошао је исувише касно. Поред питања Пећке патријаршије Ђорђевић је и у Цариграду више пута инсистирао код владе у Београду да се ради на што скоријем и „што интимнијем савезу за заједничку одбрану и напад између Србије, Црне Горе и Бугарске“.⁵⁶ На овом питању Ђорђевић је инсистирао још док је био посланик у Атини пошто се уверио да са Грчком није било могуће постићи споразум „о границама етнографских сфера“.

При крају своје цариградске мисије Владан Ђорђевић је у писму краљу Александру Обреновићу почетком јуна 1897. године изнео резиме своје мисије у турској престоници: ратификована српско-турска конзулска конвенција; именовање Србина за митрополита Рашко-призренске епархије; добијање дозвола са српске гимназије у Цариграду, Скопљу и Солуну, отварање 50 српских школа у Косовском вилајету, отварање српских школа у Битољу, Солуну и Водену; покретање српског листа *Цариградски иланик*; упућивање 17 питомаца из Старе Србије у турске средње и више школе и 7 питомаца о трошку Србије у грчку богословију на Халки. Навео је још и неколицину ситних питања које је решио, као и неколико важних питања које није успео да реши као што је питање именовања Србина за митрополита у Скопљу и признање српске народности у Турској.⁵⁷

Владан Ђорђевић је био човек разноврсних интересовања и занимања иако је по основној струци био лекар. Велико животно искуство и очигледна урођена радозналост подстакли су га да се после 1903. године дохвати пера и остави за собом опширно и разнолико историјско-мемоарско дело. И како често код нас бива, политичка стигматизација људи потисне сасвим у други план и оно добро и корисно и велико што су иза себе оставили. Као човек по пореклу потекао из срца балканске средине, одрастао у балканском друштвеном амбијенту, посланик у две важне балканске престонице, Ђорђевић је имао прилике да изнутра упозна и разуме многе важне токове балканске историје и особине балканског политичког менталитета. У своје време, а и у историографији током 20. века, био је означен не само као искрени присталица династије Обреновића, што је заиста и био, него и као убеђени аустрофил. Није спорно да је у одређеним тренуцима држао страну аустрофилске оријентације краља Милана Обреновића, али после анексије Босне и Херцеговине и после Првог балканског рата он је изнео у више прилика врло критичко гледање на аустроугарску балканску политику. Целокупно историографско-мемоарско дело представља користан прилог проучавању историје Срба и историје Балкана, без обзира што из угла научне историографије неки његови судови могу бити подложни преиспитивању.

⁵⁶ *Истио*, 313.

⁵⁷ *Истио*, 310–312.

Slavenko Terzić

BALKAN HORIZONS OF VLADAN ĐORĐEVIĆ

S u m m a r y

Vladan Đorđević belongs to the circle of Serbian historical figures from the second half of the 19th and the early 20th century, who left behind a visible trace in the political, social and cultural history of Serbia. Being very engaged in the first period of his life until 1903, in a number of fields, from medicine and literature to politics and diplomacy, Đorđević dedicated the second part of his life up to 1930 to writing historical and memoir works. He wrote a number of useful works that belonged to a broadly planned corpus entitled *Evropa i Balkan – diplomatska istorija balkanskih hrišćanskih država u XVIII i XIX veku* (*Europe and the Balkans – A Diplomatic History of the Balkan Christian States in the 18th and the 19th Century*). To this corpus belong the works *Evropa i Rumunija* (*Europe and Romania*) and three volumes of the book *Evropa i Crna Gora* (*Europe and Montenegro*). The main goal of Đorđević's analyses is to show how inciting and destructive role the great powers had in various historical eras. He held that the answer to the imperial policy of the great powers should be unity and alliance among the Balkan states – Serbia, Montenegro, Bulgaria, Greece, Romania and Turkey. According to him, Constantinople was supposed to be the capital of that alliance. Đorđević's testimonies from Athens and Constantinople are very valuable. In Athens, he tried to conclude an agreement with Greece on the spheres of interest of the two countries in Macedonia. He pointed to the fact that the Serbs were lagging far behind their rivals, the Greeks and the Bulgarians, in terms of educational, cultural and national work in Old Serbia and Macedonia. He emphasized the narrow-mindedness of the Patriarchate of Constantinople towards the Serbian demands for the appointment of Serbs as bishops in Prizren and Skopje, believing that a possible way out could be the renewal of the Patriarchate of Peć. During his stay in Athens and Constantinople Vladan Đorđević studied the political, social, and cultural life of the countries in which he resided. His view of those circumstances is a valuable contribution to the perception of Balkan society and the Balkan political space. Either as a participant or as a witness, Vladan Đorđević reacted to some important events that largely determined the history of Serbia and the Balkans. Such are his contributions on the Berlin Congress, Serbian-Turkish War, Austro-Hungarian policy in the Balkans, and the Albanian Question. Vladan Đorđević's historical and memoir works constitute a very useful contribution to the study of Serbian history and the history of the Balkans.